

ЩО СТАЛОСЯ І ЩО РОБИТИ?

Українські та глобальні процеси, про які свідчить обрання президентом В. Зеленського, і що з ними робити?

Цей невеликий текст є моїми суб'єктивними думками філософа про симптоми і тенденції, які відбуваються в Україні. На мою думку, обрання В. Зеленського свідчить про ці симптоми. З огляду на них я пропоную кілька думок щодо того, в якому напрямі сьогодні варто діяти громадянському суспільству.

Володимир Єрмоленко
канд. філос. наук,
старший викладач
Національного університету
"Києво-Могилянська академія",
м. Київ

1. Політика як відкрита система

Обрання **Володимира Зеленського** Президентом України свідчить про те, що політика в сучасному світі дедалі більше стає відкритою системою. «Відкритість» означає, що окремі особистості та групи особистостей можуть легко увійти в систему і легко з неї вийти. Феномен Зеленського свідчить про те, що в Україні суб'єкти з-поза меж системи можуть досить швидко увійти в політику. Раніше це «входження нових» забезпечували передусім масові протести – Помаранчева революція та Євромайдан. Сьогодні трампліном для швидкого входження в політику стає шоу-бізнес. Ми, однак, не знаємо, чи готові будуть нові політичні суб'єкти так само швидко і легко вийти з системи, як вони в неї зайшли.

Традиційно політика в Україні була закритою системою. Доступ до неї мали тільки люди з системи: спочатку радянська номенклатура (партійна, КГБ-шна тощо); потім великий бізнес і корумповані політичні суб'єкти, з ним пов'язані. Це пояснювало те, що з політики зрідка хто «виходив»: аби себе захистити і врятуватися від політичних переслідувань, треба продовжувати бути частиною системи.

Корупція в Україні – як маленька, побутова, так і велика – є здебільшого відповіддю на брак безпеки. Коли політична спільнота (у формі державних інституцій) не гарантує безпеки, безпека стає тим, про що мають турбуватися самі індивіди. Коли безпека не є спільним благом чи спільним товаром (*common good*), вона стає індивідуальним благом-товаром (*individual good*), який можна купити (тобто через хабар, відкат, послугу і т. ін.). На Заході політика донедавна теж була більш-менш закритою системою. Але «замками», які її охороняли, були не так корупція, як бюрократія. Політика стала професією (за **Вебером**), яка мала цілу інфраструктуру підготовки (спеціальні освітні заклади, довга партійна кар'єра тощо).

«Професіоналізація» європейської політики почалася з **Наполеона** та його акценту на меритократії замість аристократії та створення елітних навчальних закладів (*ecoles normales*). Завершилася вона після Другої світової війни з постановом класу державних службовців (*civil servants*) або функціонерів (*fonctionnaires*), які гарантують фундамент і якір системи врядування і чия роль і функції не залежать від виборчих циклів.

Звісно, ця «закритість» мала певні періоди розкриття, наприклад протести 1968-го року, які привели в політику чимало вуличних активістів. Але трендом була радше закритість системи: ті самі активісти 1968-го після стрімкого входження затрималися в європейській політиці на десятки років. Це призвело до появи фігури політика-бюрократа, типового для Західної Європи.

Звісно, фігура «політика-бюрократа» дуже сильно відрізняється від фігури «політика-корупціонера» або «політика-олігарха» в українському контексті. Але їхня спільність полягає в тому, що в обох моделях політика була закритою системою.

У західній моделі вона була більш добросовісною (більш прозорою) і менш ризиковою; у нас – менш добросовісною (більш корумпованою) і більш ризиковою.

Сьогодні скрізь у світі це змінюється. У битві політиків за серця і уми виборців з'явився серйозний конкурент – шоу-бізнес. Шоу-бізнес має кілька переваг перед політикою: він пропонує розвагу, він уміє говорити з людьми простою мовою, він добре виглядає (гламурна культура) і він несе позитивнішу енергію. У битві політиків і шоу-бізнесменів, останні все частіше перемагають. Феномен Зеленського у цьому сенсі є частиною світового тренду.

Але все більша відкритість політики як системи змушує нас готуватися до ситуації, коли трамплінами стрімкого входження в політику буде користуватися все більша кількість суб'єктів. І конкуренція між такими політичними *disruptive brands* (брендами, що радикально змінюють правила гри) буде все більш жорсткою. Це може мати свої плюси – наприклад, швидке і регулярне оновлення політичного класу. Але є й мінуси, які полягають в ризику серйозної інституційної амнезії. Якщо політика може і має (в демократичних суспільствах) бути відкритою системою, то врядування – ні. Врядування, тобто розуміння всієї механіки вироблення та здійснення політики, має бути професією. Тому в епоху політичних *disruptive brands* важливим пріоритетом має бути зміцнення інституцій, професіоналізація держслужбовців, збільшення престижності та ефективності роботи держслужби. Інакше кажучи, це те, що забезпечуватиме інституційну пам'ять і тяглість процесів попри різкі зміни політичної верхівки.

2. Популізм 2.0

Зеленський також є симптомом нового типу популізму – я його називаю «*популізм 2.0*».

Якщо традиційний український популізм намагався спокусити людей через обіцяння їм чогось (зниження цін, підвищення зарплат і пенсій, повернення в ЄСРП, вступу в Євросоюз і так далі), то Зеленський не обіцяв особливо нічого. «*Ні обіцянок, ні пробачень*» – це важливий мем у його компанії. Він не обіцяв жодної конкретної політики, але він обіцяв **себе**. Зеленський є загостренням українського тренду персоналізації політики. Він став гламурним образом, який людям просто подобається. І люди голосують за цей образ так, як вони би купували собі новий стильний смартфон.

Гламуризація політики є важливим трендом скрізь у світі. Люди дедалі більше голосуватимуть не розумом, серцем, шлунком, печінкою тощо – а очима. Одна з коментаторок-прихильниць Зеленського нещодавно написала: «*Дивлюся я на Зеленського і вперше мені не соромно за президента своєї країни*». Не соромно, очевидно, передусім візуально.

3. «Комедійне» як перемога індивіда над спільнотою

Особливість Зеленського – в тому, що він є представником шоу-бізнесу, який кидає виклик політиці. Тобто представником сектора *розважання*, який кидає виклик сфері *виваження*. Виваженість – пошук балансу, рівноваги, симетрії, баланс стримувань і противаг – сьогодні поступається місцем розваженості – прагнення стрімкого

розвантаження від складних рівнянь і складних балансів. Але особливість Зеленського полягає в тому, що він представляє не просто шоу-бізнес, а й комічний шоу-бізнес. **Порошенко** говорив і говорить з людьми гаслами (слоганами), **Зеленський** говорив і говорить із ними мемами.

Слоган і мем – це дві протилежні форми комунікації. Слоган гуртує спільноту, мем вивільняє індивіда. Мем вивільняє право індивіда сміятися, причому сміятися над політиками. Цей сміх концентрує в собі право індивіда на дистанцію від влади і від інших індивідів. Тому *comedy* сьогодні є важливим суспільним трендом, він є вираженням сучасного індивідуалізму та культури самовираження.

У культурі самовираження одна з головних цілей індивіда – не ідентифікуватися зі спільнотою, а відокремитися від неї: через сміх, іронію, сарказм. Це така собі *f*ck-off culture*. Вона свідчить про все більшу атомізацію суспільств.

Звісно, «комедійне» завжди було частиною культури, від **Аристофана** до **Мольєра**. Але зараз воно дедалі більше стає не просто частиною комунікації, а фундаментом комунікації. Зеленський використав цей тренд індивідуалізації і фрагментації суспільства. У цьому тренді люди все більше цінують об'єднання у великі спільноти заради великої мети, а від'єднання від спільноти і права сміятися. Це не означає, що «індивідуалістичний» компонент стирає «спільнотовий», – в Україні ідея спільноти та її консолідації, особливо перед лицем зовнішнього ворога, продовжує грати велику роль. Але це водночас може свідчити про те, що Україна 2019-го року є значно більш індивідуалістичною і фрагментованою, ніж п'ять років тому.

Ризик Зеленського як фігури полягає в тому, що його як особистість будуть копіювати інші особистості – і українське суспільство все більше буде йти від комунікації аргументами (і рішеннями) до комунікації мемами. А мем, попри його певну емансипативну силу, часто є способом витіснення. Це такий собі сучасний прояв колективного неврозу, коли замість пошуків розв'язання проблеми, вона витісняється через сміх, її статус занижується через комедійне розвантаження. Культура мемів, доведена до крайнощів, – це культура сліпоти, колективного несвідомого.

4. Поляризація суспільства

Ще одним симптомом сьогоднішніх процесів є поляризація суспільства. Її можна вважати наслідком тривалих українських хвороб (деградація свободи до сваволі; здатність об'єднуватися тільки «проти», а не «за»), яка підсилюється сучасними тенденціями до все більшого дрібнішання спільнот.

Поляризація і фрагментація суспільства – це глобальний тренд. Кампанія на підтримку Брекзиту була характерна мікротаргетингом: формуванням десятків меседжів (політтехнологи говорять про 70 меседжів для 20-мільйонної країни), які ніяк не пов'язані між собою. Це є наслідком нового суспільства «*морської піни*» (образ німецького філософа **П. Слотердайка**), де замість однієї публічної сфери створюються безліч різних публічних сфер, маленьких замкнених «кульок», які не дуже знають одна про одну і не хочуть говорити одне з одним.

У цьому сенсі ми увійшли в період ще більш «плинних ідеологій», коли люди групуються не так навколо системи

ідей, як навколо конкретних ідей, емоцій чи проектів (захист прав тварин, захист прав ЛГБТ, сортування сміття, акції «за» чи «проти» мігрантів тощо). Люди все більше занурюються в конкретні емоційні точки мобілізації (*causes*) і все менше поєднують свою конкретну причину з іншими причинами. Ці ідеї-емоції не пов'язуються в систему. Вони формуються як бриколаж – випадкове поєднання імпульсів. Тому ви можете зустріти расиста, який виступає на захист прав тварин; «лівого», який виступає за права пригноблених; активіста-еколога, який хоче знищити мусульман і китайців і т. д. Російський «православний комунізм» і «антифашистський фашизм» – тут не виняток, а тренд.

Найсистемнішим трендом сучасних часів є антисистемність. Чим несподіваніше (і шизофренічніше) поєднання ваших ідей, тим більше шансів у вас бути поміченим. Ідеології були плинними завжди, але зараз вони просто розчинилися в настільки випадкових коктейлях ідей, що можна сказати одне: *головною ідеологією сучасності є шизофренія*.

Подібний мікротаргетинг є наслідком мікросолідарності – все більшого дрібнішання спільнот та колективних ідентичностей.

Утім це має і позитивні сторони. Вони полягають у тому, що люди в найближчому майбутньому все більше будуть об'єднуватися в спонтанні спільноти. *Спонтанна інтеграція* – третій етап соціальної інтеграції після *органічної* та *механічної* (про органічну та механічну солідарність писав *Е. Дюркгейм*): люди об'єднуються вже не органічно (як мешканці традиційних сільських чи міських спільнот), не механічно (як мешканці великих міст), а через спільну емоцію чи мету. Але це об'єднання спонтанне, а не наперед задане, і воно дедалі більше ситуативне – швидко формується і швидко розпадається.

У цьому зв'язку ми будемо мати все менше основи для «органічної» інтеграції нації. Національне почуття у світі дедалі менше є чимось наперед даним, зрозумілим, завжди присутнім. Конструктивістські теорії націй (і спільнот загалом) стверджують, що всі нації «сконструйовані», «уявлені» (*Imagined Communities Б. Андерсона*). Але в ХХІ столітті спільноти будуть постійно наново конструюватися, перекоструюватися, наново винаходити себе. Тому для підтримки національної солідарності потрібні будуть конкретні *causes*: від футбольних матчів до ініціатив загальнонаціональної мобілізації.

Велике питання полягає в тому, чи сам Зеленський (і соціально-політична культура, яку він своїм лідерством викликає) зможуть ці *causes* створювати. Оскільки він є симптомом радше фрагментації спільнот, ніж їхньої інтеграції – великий виклик перед ним і суспільством полягає в тому, як навколо конкретних *causes* все-таки щоразу наново нагадувати та конструювати ідентичність політичної спільноти під назвою «Україна».

5. Недооцінка безпеки

Зеленський також є симптомом нової відповіді суспільства на дилему безпеки і розвитку.

Меседж постмайданного суспільства, зокрема правління Порошенка, – «спочатку безпека (*security first*)»: спочатку думаємо про безпеку, потім про розвиток; спочатку рятуємо країну, потім її розвиваємо.

«Головне – не втратити країну» – стрижневе гасло Порошенкової кампанії перед 2-м туром виборів. Цей дискурс також передбачає пріоритет аскези над гедонізмом: спочатку вольове протистояння ворогу, лише потім епоха розвитку, радості і самовираження.

Дискурс Зеленського був іншим. Спочатку розвиток, потім безпека – *development first*. Тема безпеки була поставлена на другий план, а часом і винесена за дужки. У серіалі «Слуга народу» війни з Росією як агресором взагалі немає.

Зеленський – це меседж тій частині суспільства, яке 1) або вважає, що розвиток породить безпеку (а надмірний акцент на безпеці породжує стагнацію), 2) або є інфантильно безтурботним і сліпим до проблеми безпеки. Гумор і стьоб посеред трагедії – це те, в чому багато з опонентів Зеленського бачать серйозну проблему.

Іншими словами, феномен Зеленського можна прочитати двояко: 1) або як концепцію безпеки через розвиток, 2) або як недооцінку безпеки взагалі.

Тезу «безпека через розвиток» можна сформулювати так: «Розвиток нам принесе безпеку. Якщо ми будемо сучасними, ми себе врятуємо» або: «Єдиний спосіб врятувати країну – це стрімко її розвивати».

В ідеальних «вакуумних» умовах цей меседж можна було би вітати. Але історія України свідчить про ризики «утопії розвитку». Кілька трагічних епох в історії України свідчать про те, що як тільки ми втрачаємо безпеку, ми втрачаємо і розвиток. Поки що в українській історії ми не бачили аж так багато прикладів, коли стрибок у розвиток приносив безпеку. Ми знаємо радше зворотне: про смертельний ризик «прогресу», який приходив з Росії (*Петро I, Катерина II, Олександр II*), про наївне ігнорування безпеки в часи лівих утопістів з УНР, про масове знищення людей, обґрунтоване міркуванням «розвитку» в епоху *Сталіна*.

В конструюванні українського політичного проекту, звісно, велику роль зіграла і тема розвитку: від лінії *Драгоманов – Франко* – до лінії *Хвильового* та націонал-комуністів. Але чи дасть все-таки Зеленський новий шанс українському прагненню розвитку – це велике питання. У будь-якому разі, він не має забувати про безпеку. Він має зрозуміти, що дискурс безпеки не є справою його конкурентів, а є радше неодмінним фундаментом українського проекту, без якого він може розвалитися.

6. Нова міфологізація

Ще один прикметний симптом приходу Зеленського – нова міфологізація суспільства. Якщо ще кілька років тому ми задавали собі питання, що переможе: розум чи міф (обрамлені образами і емоціями), то зараз у всьому світі перемагає нова міфологія. Питання скоріше в тому, який міф переможе. Бо міф може бути і світлим, спонукаючим до добра і солідарності, і в цьому сенсі нести в собі ядро раціональності, а може бути темним, спонукаючим до деструкції. Нова міфологія може бути «модним одягом» для раціональності та прогресу, а може бути одягом для нової деградації.

Питання сьогодні полягає в тому, чи зможуть сили, які прагнуть безпеки і розвитку, а не капітуляції перед ворогом і стагнації, використати міф на свою користь. Міфологічна свідомість передбачає: а) комунікацію, яка спирається на персонажа та його/її історію, а не на концепти чи

гасла; б) просте формулювання протистояння між добром і злом; в) мемну культуру запам'ятовування; г) роботу з образами, які зачіпають несвідоме, глибинні страхи і надії.

Зеленський ще не є повною міфологізацією політики. Він ще не є ведмедиком Валдо з відомого серіалу «Чорного дзеркала». Але він є кроком до нього, бо головний локомотив його кампанії – це історія, яка має чітко окресленого міфологічного героя.

Російські проекти «Дарт Вейдер» і «Буратіно» були тестуванням потенціалу цих міфологічних образів. Можливим проектом майбутнього може стати гібридний людсько-міфологічний проект, де в образі живого політика проектується міфологічний образ. В українській політиці такі приклади були (**Ю. Тимошенко**), але вони поки не були системними; крім того, вони будувалися тільки на візуальній частині міфу, а не на наративній. Тимошенко (особливо під час Помаранчевої революції) виглядала як міф, але не мала за собою розказаної історії. Зеленський додає принцип сторітеллінгу до свого образу. І він на ньому буде будувати комунікацію. Його правління буде спробою продовжити серіал «Слуга народу», і його успіх залежатиме від того, наскільки його історію сприйматимуть як продовження історії Голобородька. Це створює радикальну перевагу Зеленського перед постмайданними політиками (Порошенко, Гройсман та ін.), які тільки починають опанувати прийоми сторітеллінгу і презентації себе як героя, з яким трапляються історії.

7. Розпад великих ідей

Ми увійшли в суспільство подальшого розпаду великих ідей. Півстоліття тому західні інтелектуали сприймали це як позитивний процес. **Ж-Ф. Ліотар** говорив про кінець «метанаративів», і **Ж. Дерріда** і **Ж. Дельоз** наголошували на ролі відмінностей та розрізень. Але те, що тоді вважали емансипацією, сьогодні стало ув'язненням і деградацією. І те, що тоді було зброєю інтелектуалів, сьогодні стало зброєю мас.

Сьогодні мікротаргетинг і мікросолідарність призводять до занепаду великих ідей. Люди все більше об'єднуються навколо маленьких подій, знаків, символів, ніж навколо великих ідей чи систем. Медіа та інформаційні потоки, сконцентровані на «*тут і тепер*», цьому тільки

сприятимуть. Будь-яка концепція макросолідарності – від національної до загальнолюдської – опиняється в кризі.

Достукатися до сердець людей із ідеями макросолідарності можна буде тільки через значно дрібніші і конкретніші *causes*. Слова «*український Донбас*», «*безпека*», «*мова*», «*реформа*», «*модернізація*» треба буде доносити через конкретні історії, повсякденні образи і конкретні тригери, які можуть бути зрозумілими людям та їх мобілізувати.

8. Загроженої інституції

У ХХ столітті теорія демократії зазнала серйозних модифікацій. Після Другої світової війни в Західній Європі та США особливої ваги почали набувати інституції та державна служба, яка має не залежати від коливань виборчого циклу. До поняття «*загальна воля*» (*volonté générale*, що йде від *Руссо*, і втілюється у виборах) додавалося поняття «*спільне благо*», яке формулюється не так спільною «волею» народу, як експертизою найкращих. Саме на стику «загальної волі» (що виражається в егалітарних виборах) і «спільного блага» (що формулюється елітарними технократами і не залежить від партій та «волі народу») і формуються стратегії (*policies*) демократичних суспільств. Адже «загальна воля» без експертизи технократів є сліпою, а експертиза без «загальної волі» не є демократичною.

Дедалі потужніший розвиток популізму сьогодні є радикалізацією однієї частини цієї рівноваги: загальної волі. У всьому світі люди почали сприймати інституції як корумповані, зайві, нелегітимні. Це породжує політиків, які говорять з народом в обхід інституцій. Класичним прикладом є американський президент **Д. Трамп**. В Україні таким прикладом може бути Зеленський. Якщо Трамп спілкується з народом через Твітер, то Зеленський це робить через відео. Історично це не є чимось новим: популістичні лідери завжди робили свою кар'єру на звинуваченні «політичного класу». У 1920–1930-х роках це привело на вершину влади багатьох європейських країн людей, які прагнули кінця «парламентської демократії», тобто кінця довгої та плюральної роботи інституцій.

Але якщо вожді 1920–1930-х років пропонували як альтернативу чітку жорстку вертикаль влади і тоталізацію (і тоталітаризацію) суспільства – кожен член суспільства має думати, відчувати одне й те саме, і діяти однаково, –

то сьогодні реальність інша: подібний популістичний лідер може дозволити собі говорити з десятками різних цільових груп одночасно і ставати своєрідним багаторукиим Шивою, що вмiє плюралізувати свої меседжі.

Але логіка «*вождь і народ проти інституцій*» ніколи до хорошого не призводить: вона може призвести або до фашизоїдного авторитаризму, або до анархії, побудованій на недовірі.

9. Від Малоросії повз Україну

Успіх Зеленського також свідчить про те, що ідентичнісний український проект захоплює лише близько чверті виборців. І ця тенденція триває чверть століття: 24 % **П. Порошенка** у 2019 році можна порівняти із 23 % **В. Чорновола** у 1991 році.

«Ідентичнісний» проект України передбачає емансипацію від Росії та СРСР по чотирьох векторах одночасно: *безпековому* (армія, НАТО), *етно-національному* (мова), *релігійному* (віра) та *соціально-політичному* (політичний, конфесійний та етнічний плюралізм, демократія і права людини, ЄС). Отже, європейський проект лежить через український проект. Опонентом даного проекту традиційно був «*малоросійський проект*» (аналіз та критика цього проекту є довгою традицією української інтелектуальної культури – від **М. Хвильового** до **М. Рябчука**). «Малоросійський проект» хоч і визнавав за Україною самобутність, але тлумачив Україну як частину Росії.

Але феномен сьогоднішнього дня полягає у тому, що традиційно «малоросійський» виборець сходу і півдня України сьогодні все менше орієнтується на Росію: російська агресія для багатьох людей стала «червоною лінією». Ці люди все більше звертають свої погляди на Європу.

Однак, як і «малоросійський» проект, цей новий проект мріє йти в обхід українського етнокультурного проекту. Тому в найближчий час ми можемо спостерігати подвійну тенденцію: розпад «ліберально-націоналістичного консенсусу» (він уже розпадався у 2000-х з появою «Свободи», консолідувався під час Майдану і почав знову розпадатися десь від 2016 року) і натомість можливий союз «проєвропейських» сил (умовно **Зеленський** і **Вакарчук**), які складатимуться з колишніх частин «національно-патріотичних» і «малоросійських» сил.

Але тут є інший серйозний ризик. Зменшуючи роль дискурсу про безпеку, зокрема протистояння з Росією, Зеленський значно послаблює ті запобіжники, які існували в часи Порошенка. Він запалює «зелене світло» чи принаймні «жовте світло» там, де було червоне. Це стимулює сили, які прагнуть реваншу за поразку 2014 року, почати контрнаступ. Проєвропейська риторика Зеленського, можливо, не зробить цей контрнаступ явним, але через це він не стане менш небезпечним. Правління Зеленського може створити умови для консолідації сил, які закликають до «нормалізації» відносин з Росією чи для яких питання української національної безпеки не є ключовими.

У цьому парадокс Зеленського, який я назвав би «*подвійним Троянським конем*». Він може стати симптомом перетворення «малоросійського» проекту на «європейський», а може бути симптомом повернення «руського міра» під маскою євроінтеграції.

10. Що важливо робити українському громадянському суспільству:

1. У суспільстві в цілому, і громадянському зокрема, сьогодні велика напруга, поляризація та атомізація. Тому найпершим завданням є не допустити подальшої поляризації та атомізації. Між учасниками 2-го туру президентських виборів існують великі розбіжності, але немає різкого ціннісного розламу – на відміну від сучасної Британії, Польщі, Америки, які поділені навпіл саме щодо ціннісних питань. Обидві головні сили та їхні можливі союзники, принаймні на словах, поділяють курс на ЄС–НАТО, акцент на реформах та своєрідний патріотизм (хоч усе це в різних формах). Тому громадянське суспільство має працювати над зменшенням, а не над збільшенням поляризації. Непримиренним воно має бути тільки до відверто проросійських сил (на кшталт «Опозиційної платформи») чи відверто ксенофобських (ультранационалістичних сил). У цьому полягає додана цінність громадянського суспільства у ситуації більшої поляризації і все більшої суб'єктивізації медіа.

2. Громадянському суспільству варто розробити критерії оцінки політсил на основі ключових пріоритетів країни: євроінтеграція, НАТО, безпека, суверенітет і територіальна цілісність, права людини, реформи. Встановити червоні лінії, пов'язані з цими пріоритетами (такі лінії були вже встановлені спільною заявою понад 80-и громадських організацій); перехід цих червоних ліній має вести за собою реакцію громадянського суспільства. Здійснювати моніторинг головних політичних сил (передусім сили президента та сил, що сформують коаліцію) щодо дотримання цих критеріїв. Важлива консолідація зусиль різних суб'єктів громадянського суспільства – є вже ініціативи подібного моніторингу під егідою Українського кризового медіа-центру; варто співпрацювати з громадською спільнотою «Коаліція реанімаційний пакет реформ» та іншими коаліціями

3. Висловлюватися голосно щоразу, коли червоні лінії порушуються. Кожне подібне висловлення громадянського суспільства має залучати якнайбільше різних гравців.

4. Мати співпрацю з комунікаційним сектором (як бізнесовим, так і громадським) та медіа-організаціями, продакшн-студіями для швидкого «запакування» та адаптації складних меседжів громадянського суспільства для ширших мас. Входити в публічний дискурс не тільки заявами, але й короткими емоційними відео, де меседжі громадянського суспільства будуть просто, зрозуміло і емоційно насичено запаковані для ширшої аудиторії

5. Завжди особливо уважно реагувати там, де є ризик руйнування інституцій. Громадянське суспільство має бути тим барометром, яке здатне побачити межу, де закінчуються «радикальні реформи» і починається руйнування інституцій. Недосконалі та корумповані інституції – це погано, але непрацюючі, дисфункціональні інституції – це ще гірше.

6. Завжди особливо уважно реагувати там, де є сліди реваншу або проросійських сил, або сил, пов'язаних з колишньою «Партією регіонів». ■